

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

Ústav východoevropských studií

Bakalářská práce

Darina Jíchová

Pes v českém a ruském jazykovém obrazu světa

The Dog in Linguistic Picture of the World in Czech and in Russian

Praha 2015

Vedoucí práce: Mgr. Jana Kitzlerová, Ph. D.

Ráda bych poděkovala vedoucí své bakalářské práce paní doktorce Janě Kitzlerové, dále pak paní doktorce Věře Lendělové a docentce Ireně Vaňkové za jejich pomoc a podmětné rady. Velké „děkuji“ patří i mé rodině a přátelům, kteří mě podporovali a pomáhali mi. V neposlední řadě bych ráda poděkovala všem čtyřnohým věrným přátelům, jež mnohdy činí náš život smysluplnějším a veselejším.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 6. 5. 2015

.....
Podpis

I. Abstrakt a klíčová slova

Bakalářská práce se zabývá ukotvení vybraného slova *pes* v jazykovém obrazu češtiny a ruštiny. Vychází z dosavadních teorií antropocentrismu, zejména pak z kognitivního přístupu k jazyku. První část nastiňuje pojetí jazykového obrazu světa převážně v pracích českých a ruských lingvistů. Druhá část se věnuje pojetí zvoleného substantiva v obou jazycích, a to na základě slovníků, frazeologie a korpusu. Závěr obsahuje vlastní kognitivní definici slova *pes*.

Klíčová slova: kognitivní lingvistika, český jazyk, ruský jazyk, antropocentrismus, jazykový obraz světa, kategorizace, systémové a textové konotace, frazeologie, pes

Abstract

This bachelor thesis deals with the linguistic picture of dog in czech and russian language. The thesis is based on the theory of cognitive linguistics, especially on theory of semantic school of Lublin. Linguistic part of this thesis is based on the analysis of the Czech dictionaries (etymological, explanatory, synonymical and phraseological dictionaries) with the brief addition of the symbolism of dog. The conclusion presents a cognitive definition of the concept *dog*.

Key words: cognitive linguistic, czech language, russian language, anthropocentrism, the linguistic picture of the world, categorization, systemic and textual connotations, phraseology, dog

Zkratky: Jazykový obraz světa - JOS,
Slovník spisovného jazyka českého – SSJČ
Příruční slovník jazyka českého – PSJČ
Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost – SSČ

Obsah

1. Úvod.....	7
2. Kognitivní lingvistika.....	8
2. 1 Kategorizace. Prototyp / stereotyp.	9
2. 2 Antropocentrismus	11
3. Lublinská a americká kognitivní škola.....	12
4. Jazykový obraz světa.....	13
4. 1 Definice	13
4. 2 Vlastnosti JOS	16
5. Jazykový obraz <i>psa</i> – ukotvení ve slovnících	17
5. 1 Slovníky etymologické.....	17
5. 2 Slovníky výkladové.....	20
5. 3 Frazeologie	25
5. 4 Jiné slovníky.....	28
6. Kognitivní definice slova <i>psa</i>	31
7. Závěr.....	33
Seznam použité literatury	36

1. Úvod

“Dogs are our link to paradise. They don't know evil or jealousy or discontent. To sit with a dog on a hillside on a glorious afternoon is to be back in Eden, where doing nothing was not boring-it was peace.”

Milan Kundera

Slovo *pes* v lidech většinou vyvolá příjemné pocity: vybaví se nám slovní spojení typu *věrný jako pes*, *pes nejlepší přítel člověka* apod. Na druhé straně jsou v jazyce ukotveny i frazémy *být jako zlý pes* ani *psa by nevyhnal*, popřípadě metafora *život je pes*. Už jen tato krátký přehled kontextů, ve kterých je slovo *pes* využito, nabízí různorodou škálu významů. Ne všechny významy jsou ale dominantní, případně na první pohled zřejmé, je třeba je kategorizovat a začlenit do komplexního obrazu.

Tato bakalářská práce nese název *Jazykový obraz psa¹ v češtině a ruštině* a jejím hlavním tématem je jazykový obraz světa (JOS). Jazykový obraz světa je zastřešujícím pojmem lublinské sémantické školy (polské kognitivní lingvistiky). Cílem práce je nastínit ukotvení vybraného slova v daných jazycích, porovnat oba jazykové obrazy slova *pes*, najít shody nebo rozdíly, případně se pokusit o vytvoření vlastní kognitivní definice slova *pes* na základě získaných dat. Dalším záměrem je zjistit, zda se významy zvolených ekvivalentů ruského a českého slova liší např. vlivem nestejně etymologie, či rodovou opozicí.

Slovo *pes* bylo zvoleno jak na základně osobních preferencí a vztahu ke zvířeti, tak i pro jeho častý výskyt ve frazeologismech. Kognitivní věda je často označována jako věda interpretace, proto se i v této práci vyskytnou mnohé interpretace jazykového obrazu *psa*. Slovem *pes* mám ve své práci na mysli *pes – zvíře*. Nelze však opomenout ani jeho přenesené významy, případně pak jeho užití ve slanzích nebo profesní mluvě.

Práci je rozdělena na několik částí, první z nich se věnují teorii, další pak práci se slovníky. Syntézou těchto částí je vytvoření „nového“ jazykového obrazu *psa* na základě získaných poznatků.

Jak jsem již zmínila, základním teoretickým východiskem je přístup lublinské sémantické školy, která uvádí, že JOS obsáhne „kognitivní zkušenost dané společnosti.“² Pojem se objevuje v pracích polských kognitivistů od 80. let 20. století. Nicméně jej lze nalézt

---

¹ Jako ruské protějšky byla zvolena slova *собака* a *нѣс*, obě jsou aktivně v ruštině užívána.

² PIEKARCZYK, D. Jazyková kategorizace květin a pojetí tohoto fragmentu skutečnosti ve vědě. In SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. (ed.) *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: FF UK, 2007, str. 45–58.

i dříve a to v dílech E. Sapira a B. L. Whorfa, nebo je lze částečně objevit i v myšlenkách německých filozofů J. Herdera a W. von Humboldta.³

Pouze rámcově je zmíněna americká kognitivní škola a její myšlenky týkající se metaforičnosti světa.

V práci nastíním několik základních teorií kognitivní lingvistiky a definic JOS, dále na vzorku ze slovníkových hesel a frazémů poukážu na ukotvení vybraného slova *pes* v českém a ruském jazyku a v závěru shrnu dosavadní poznatky, případně připojím i vlastní definici zvoleného slova *pes*.

2. Kognitivní lingvistika

„Jsem člověk s lidskou kognitivní výbavou, s lidskou tělesností, s lidskými smysly [...]. Vidím lidsky [...]. Všechno poměřuji sebou. Jsem si (i svému světu) mírou všech věcí. Nemohu jinak [...].“⁴

Úkolem této kapitoly není podat celkový popis kognitivního přístupu k jazyku, ale pouze rámcově nastínit jeho historii, hlavní východiska a školy, následně pak vymezit teoretický základ, na kterém je tato práce postavena.

Citát, kterým je uvedena tato kapitola, se vztahuje ke zkušenostnímu realismu, k myšlence, že si musíme být vědomi relativity pohledu na svět i na jazyk. Myšlenka tak charakterizuje kognitivní přístup, který vnáší do dosavadního pohledu na jazyk (strukturní, pragmaticky – komunikační) další rozměr. Vidí jazyk, který je „spjatý se svou antropologickou povahou, se vztahem řeči k mysli a myšlení, ke zkušenosti a kultuře.“⁵

Na počátku 70. let 20. století došlo ke změně paradigmatu v přístupu k jazyku. Tuto změnu označujeme jako komunikačně-pragmatický obrat, a právě s ním je spojen i rozvoj kognitivní lingvistiky jakožto vědy. Příznakem obratu byla interdisciplinarita, pozornost se přiklonila k zájmu o to, jak jazyk⁶ funguje.

Kognitivní lingvistika se začala rozvíjet na začátku 80. let ve Spojených státech a v Polsku. Spíše než pojem kognitivní lingvistika navrhuje I. Nebeská ve své stati *Kognitivní lingvistika*⁷ používat termín kognitivní přístup k jazyku. I. Nebeská jej pak srovnává

³ Srov. u VAŇKOVÉ, I.: *Nádoba plná řeči*. Praha: Karolinum, 2007. str. 58. NEBESKÉ, I.: Kognitivní lingvistika in ULIČNÝ, O. (ed.) *Přednášky z doktorandských dnů*. Praha: FF UK, 2006. str. 28.

⁴ VAŇKOVÁ, I. a kol.: *Co na srdci to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005, s. 24-25.

⁵ VAŇKOVÁ, I.: *Nádoba plná řeči*. Praha: Karolinum, 2007. str. 45.

⁶ Do té doby byl jazyk zkoumán jako systém → přesun od zkoumání langue k parole. Srov. u VAŇKOVÉ, I. a kol.: *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005. s. 17.

⁷ Srov. u NEBESKÉ, I.: Kognitivní lingvistika in Uličný, O (ed.) *Přednášky z doktorandských dnů I*. Praha: FF UK, 2006. str. 25-40.

s přístupem strukturním a komunikačně pragmatickým. Nebeská stručně charakterizuje všechny tři přístupy:⁸

- „Strukturní přístup vidí jazyk jako systém elementů a vztahů mezi nimi. Z dvojice jazyk-mluva upřednostňuje jazyk a jeho studium. Dominantní pozici zaujímá syntax.
- Komunikačně pragmatický přístup nezpochybnuje strukturní přístup, jazyk však chápe jako nejdůležitější prostředek komunikace, ne však jediný. Pozornost pak soustřeďuje na komunikaci, komunikanty a vztahy mezi nimi.⁹ Dominantní pozici zaujímá pragmatika. Tento přístup je více interdisciplinární než přístup strukturní.
- Kognitivní přístup nepopírá ani jeden z výše uvedených přístupů, jeho podstata však vychází z předpokladu, že „schopnost člověka osvojit si jazyk a užívat ho je součástí jeho schopností kognitivních.“¹⁰ Jako hlavní předmět jeho zájmu je pak to, „jak lidská mysl pracuje s jazykem, co jazyk prozrazuje o našem myšlení.“¹¹

Základními východisky současné kognitivní lingvistiky jsou antropocentričnost jazyka, jazykový obraz světa, metafora a metaforičnost a kategorizace na základě prototypů/stereotypů.

I. Vaňková kognitivní lingvistiku označuje jako vědu, která je „přátelská k uživatelům“, a to jak k lingvistům, tak i nelingvistům. Přináší světu nejen povědomí o jazyce, ale i o předsudcích a stereotypech, které se skrze jazyk přenáší.¹² Za hlavní princip kognitivní lingvistiky je považováno to, že „jazyk je součástí poznávání a poznání, podílí se na tom, jak světu rozumíme, jak ho kategorizujeme, jaký obraz světa si vytváříme a jak ho předáváme dál.“¹³

2. 1 Kategorizace. Prototyp / stereotyp.

Člověk (a nejen on), vědomě či nevědomě, je odjakživa zvyklý kategorizovat. Některé přijímané skutečnosti jsou příjemné jiné ne. Toto kategorizování mu pomáhá snáze vnímat svět, a to jak po částech, tak i jako celek. Vedle kategorizace typické pro kognitivní lingvistiku můžeme mluvit i o kategorizace klasické¹⁴, jak ji známe od Aristotela. Klasická

---

⁸ NEBESKÁ, I.: Kognitivní lingvistika in Uličný, O (ed.) *Přednášky z doktorandských dnů I.* Praha: FF UK, 2006, s. 26-27.

⁹ Srov. u VAŇKOVÉ, I. a kol.: *Co na srdci, to na jazyku.* Praha: Karolinum, 2005, s. 18.

¹⁰ NEBESKÁ, I.: Kognitivní lingvistika in Uličný, O (ed.) *Přednášky z doktorandských dnů I.* Praha: FF UK, 2006, s. 27.

¹¹ Tamtéž, s. 27.

¹² Srov. VAŇKOVÉ, I. a kol.: *Co na srdci to na jazyku.* Praha: Karolinum, 2005, s. 13.

¹³ Tamtéž, s. 21.

¹⁴ Kognitivní a klasická kategorizace se plně nepřekrývají. To, co dnes považuje za kognitivní klasifikaci má v aristotelovské klasifikaci základ, ale jde spíše o splnutí toho, co Aristotelés považoval za kategorii a toho, co

kategorizace (nebo také kategorizace logická/vědecká) je založená na rozlišování, zda daná skutečnost do té které kategorie patří, či ne¹⁵. G. Lakkofo označuje tuto kategorizaci metaforou „člověk jako nádoba.“¹⁶ Kognitivní kategorizaci analogicky ke kategorizaci vědecké chápeme jako přirozenou. G. Lakkofo a M. Johnson popisují kategorizaci jako proces, který „přiřazuje jednu skutečnost ke skupině dalších skutečností mající stejné vlastnosti jako ona.“¹⁷

J. Maćkiewiczová chápe kategorizaci jako něco, co člověku umožňuje „ovládnout jak nekonečnou rozrůzněnost skutečnosti, tak její proměnlivost a dynamičnost.“¹⁸

Kategorizace tvoří nedílnou součást celé kognitivní lingvistiky (americké i polské kognitivní školy) a dále pak teorie JOS pro obsáhnutí a uchopení skutečností.¹⁹ Tyto skutečnosti jsou samy o sobě rozsáhlé a neustále se mění, proto je nutné je rozdělit na části, ty poté pojmenovat a kategorizovat. Díky kategorizaci nabývá náš svět jisté uspořádanosti. Kognitivní kategorizace odpovídá různým schémátům, např.: centrum – periferie. Nelze ani opomenout to, že každý národ, potažmo nositelé přirozeného jazyka, kategorizuje jinak. Proces kategorizace provádíme ve dvou fázích, jak o nich mluví J. Maćkiewiczová nebo D. Piekarczyk:²⁰

1. Rozpoznání jednoho aspektu skutečnosti a jeho vydělení z prostředí.
2. Zařazení do kategorií podle přirozeného jazyka na základě jistých podobností.

Kognitivní, přirozená kategorizace pracuje s pojmem prototyp, případně stereotyp.²¹ Prototyp je ta skutečnost, která má všechny vlastnosti dané kategorie, do které je přiřazena. Jestliže se tato práce zabývá jazykovým obrazem *psa*, hledáme takový prvek, který nejlépe odpovídá např. nejvyšší míře „*psovitosti*“ (tomu, co *psa* odlišuje od ostatních zvířat), jakou jsme pro kategorii vyčlenili. S kategorizací souvisí i tvorba JOS a kognitivních definic. Dalším cílem této práce je potvrdit/vyvrátit možnost toho, že prototyp *psa* pro ruštinu a češtinu je stejný.

Definice, která vznikla pouze na tomto základě, však není kognitivní. K vytvoření kognitivní definice je třeba k tomuto obrazu přidat vše, co si lidé představí, když jsou

---

označoval definice výrazu. Srov. u VAŇKOVÉ, I. a kol.: *Co na srdci to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005, s. 73.

¹⁵ Srov. u VAŇKOVÉ, I. a kol.: *Co na srdci to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005, s. 71-73.

¹⁶ Tamtéž, s. 72-74.

¹⁷ JOHNSON, M.; LAKKOF, G.: *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host, 2002, s. 138.

¹⁸ VAŇKOVÁ, I. a kol.: *Co na srdci to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005, str. 68.

¹⁹ Srov. VAŇKOVÉ, I.: *Nádoba plná řeči*. Praha: Karolinum, 2007, s. 59-61.

²⁰ PIEKARCZYK, D. Jazyková kategorizace květin a pojetí tohoto fragmentu skutečnosti ve vědě. In SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. (ed.) *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: FF UK, 2007, str. 45.

²¹ Tyto dva pojmy fungují jako synonyma, nicméně termín stereotyp se používá v jiných vědních oborech než je kognitivní lingvistika, např. v sociologii. Srov. VAŇKOVÉ, I. a kol.: *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005, s. 84.

konfrontování s danou skutečností. Kognitivní kategorizaci pak chápeme jakožto „prototypový způsob pojetí předmětu v lidské mysli.²² Při tvorbě kognitivní definice (viz oddíl č. 6) vycházíme jak z uzavřených slovníkových definic,²³ tak i z otevřených definic, a specificky se zaměřujeme na systémové konotace.²⁴

Společně s neustálým vývojem světa, jazyka a společnosti se mění i principy, na jejichž základech kategorizujeme, a proto je třeba obměňovat i kognitivní definice a JOS. O problematice toho, že jazykový obraz světa zvířat, jak si jej utváříme dnes, neodpovídá jejich jazykovému obrazu, jak ho vytvořili naši předci a který se odráží ve slovnících, mluví i I. Vaňková.²⁵ Současnou představu, kterou si utváříme o zvířeti, a následnou kategorizaci modelují faktory jako např. móda nebo média. Oproti tomu dřívější kategorizace byla založena na opozici užitečnost – neužitečnost.

2. 2 Antropocentrismus

Přirozený jazyk je antropocentrický, jazyk je lidským výtvozem, a proto není zvláštní to, že je „plně orientován na člověka.“²⁶ Antropocentričnost jazyka je jedním z hlavních východisek současné kognitivní lingvistiky. Antropocentrismu je založen na tělesném ukotvení významu, v jádru tohoto ukotvení stojí člověk.²⁷ Na svět se nahlíží z perspektivy člověka a z té je všechno ostatní posuzováno a i „jazykový obraz světa má svůj základ v antropocentrismu“,²⁸ což se odráží především ve frazeologii.

V tomto ohledu nelze opomenout skutečnosti, že s antropocentrismem JOS je spojen i antropomorfismus, tedy tendence člověka polidšťovat nelidské, ať už se jedná o zvířata nebo neživé předměty. Schéma vlastní – cizí (případně lidské – nelidské, my – oni) se řadí mezi „lakoffovsko – johnsonovská konceptuální schémata [...] nahoře – dole; vpředu – vzadu; vpravo – vlevo.“²⁹

Schéma vlastní – cizí je výrazně ukotveno v každém jedinci, na toto téma práce I. Vaňkové uvádí, že každý si tuto opozici uvědomuje „i v životě samém. Můžeme si ji

²² VAŇKOVÁ, I. a kol.: *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005, s. 80.

²³ Uzavřená definice = denotace – první význam slova obsažených ve všech základních výkladových slovnících jazyka. Srov. u TOKARSKÉHO, R.: Konotace – prototypy – otevřené definice in SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. (ed.) *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: FF UK, 2007, s. 13-25.

²⁴ Systémová konotace = konvencionalizované lexikální konotace, které lze doložit jazykovými daty.

²⁵ Srov. u VAŇKOVÉ, I. a kol.: *Co na srdci to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005. str. 69.

²⁶ PAJZDIŇSKÁ, A.: Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice „vlastní“ – „cizí“ in SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. (ed.) *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: FF UK, 2007, s. 27.

²⁷ Srov. u JANDY, L.: Kognitivní lingvistika in SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. (ed.) *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*. Praha: FF UK, 2004, str. 15-18.

²⁸ VAŇKOVÁ, I. a kol.: *Co na srdci to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005. s. 61.

²⁹ Tamtéž, s. 62.

uvědomit např. též jako xenofobii, rasismus a vůbec nedůvěru vůči jakékoli lidské jinakosti.³⁰ Člověk si s pojmem *vlastní* automaticky asociuje kladné konotace, kdežto v souvislosti s pojmem *cizí*, ve významu ne vlastní, převažují konotace záporné.³¹ A. Pajdzińská ve své stati *Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice „vlastní“ – „cizí“*³² mluví o tom, že jeden z největších rozdílů ve schématu vlastní – cizí, v tomto případě lidský – nelidský, lze spatřit na opozici lidé – zvířata. Pajdzińská toto demonstruje na přítomnosti dvou sérií lexikálních jednotek pro pojmenování stejné činnosti člověka a zvířete: jíst – žrát (есть – жрать) ad. Je-li lexikální jednotka určená zvířeti užita pro člověka, vyvolává negativní hodnocení.

V této práci je pozornost zaměřena zejména na opozici vlastní-cizí, přes specifikaci lidský – nelidský, až po konkrétně na dvojici člověk – zvíře. Opět nelze opomenout to, že na každé zvíře je nahlíženo z lidské perspektivy. I přesto, že se svět lidský a svět zvířecí (zvláště pak u zvoleného pojmu *pes*) prolínají, člověk má vždy potřebu se proti všemu ne-lidskému vymezit.³³

3. Lublinská a americká kognitivní škola

Na počátku 80. let 20. století se na Lublinské univerzitě utvořil kroužek kolem osobností A. Pajdzińské, J. Bartmińského a R. Tokarského, jehož členové na jazyk pohlíželi skrze kognitivně-kulturně-antropologickou lingvistiku.³⁴ Na základě jejich bádání se posléze vytvořila tzv. lublinská sémantická škola. V polovině 80. let 20. století (přesně roku 1986 ve stati J. Bartmińského a R. Tokarského *Językowy obraz świata a spójność tekstu*³⁵) zavedla lublinská škola pojem jazykový obraz světa, který J. Bartmińský definoval následovně: „[...] v jazyce uložená interpretace skutečnosti, kterou je možno chápat jako souhrn soudů o světě. Mohou to být soudy buď ustálené v samém jazyce, v jeho gramatických formách, ve slovníku, ve fixovaných textech (např. v příslovích), nebo jazykovými formami a texty pouze implikované.“³⁶ JOS se stal centrálním pojmem polské kognitivní jazykovědy.

³⁰ VAŇKOVÁ, I. a kol.: *Co na srdci to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005, s. 64-65. Jako nejčastější příklad jsou uváděni dehonestující označení jiných národností či ras, např. Němčour, Rusák, negr apod.

³¹ Srov. Tamtéž, s. 64-66.

³² Srov. u PAJDZIŃSKÉ, A.: Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice „vlastní“ – „cizí“ in SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. (ed.) *Čítanka textů z kognitivní Lingvistiky II*. Praha: FF UK, 2007, str. 27-44.

³³ ŠŤASTNÁ, L.: *Opozice „člověk“ – „zvíře“ v jazyce. Příspěvek k českému jazykovému obrazu světa*. Diplomová práce. Filozofická fakulta. Univerzita Karlova. Praha: FF UK, 2014.

³⁴ Srov. u VAŇKOVÉ, I.: Inspirace v Lublinu in SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. (ed.) *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: FF UK, 2007, str. 9-12.

³⁵ VAŇKOVÁ, I. a kol.: *Co na srdci to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005. str. 46.

³⁶ Tamtéž, str. 51-52.

Téměř zároveň se školou polskou se vyvíjela i americká kognitivní škola, reprezentovaná lingvisty G. Lakoffem a M. Johnsonem, nicméně, jak podotýká I. Vaňková „nebylo jasné, zda (a případně nakolik) z nich tato sémantická škola přímo vychází.“³⁷ V jádru jejich zkoumání je spíše ono „kognitivní“ v užším slova smyslu. Američtí kognitivisté rozpracovali teorii konceptuální metafory ve svém díle *Metafory, kterými žijeme*. V této práci autoři hovoří převážně o tom, že metafora není jen záležitostí básnického jazyka, ale že tvoří podstatnou část jazyka běžného. Americká kognitivní lingvistika se zaměřuje na poznání struktury lidské mysli a jejích procesů a zkoumá pak především konceptuální metafory.

Obě školy, lublinská i americká, pracují s antropocentrismem, avšak tam, kde škola americká klade důraz na lidskou tělesnost, škola evropská se opírá o teorii, která nahlíží na člověka jako na „člena jazykového společenství“,³⁸ což znamená, že se již nezabývá lidskou zkušeností, ale koncepty (např. jednoho slova, jak je tomu v této práci) vznikajícími v mysli. Tyto poznatky se na sebe navrší a dohromady vytvoří celkový jazykový obraz světa daného slova.

4. Jazykový obraz světa

„Tak jako pes zrozen ke stopování zvěře, tak je člověk zrozen k dvojímu, jak praví Aristotelés – k myšlení a jednání.“

Cicero

Kognitivní lingvistika je v podstatě věda o tom, jak myslíme, jednáme a poznáváme svět skrze jazykové obrazy ukotvené v našich myslích na základě předchozích zkušeností. Tyto jazykové obrazy se však postupem času mění. Do jisté míry se změnil i jazykový obraz *psa* tak, jak nám ho ve svém citátu podal Cicero.

4. 1 Definice

Stejně jako podstatná část odborných pojmů lze i jazykový obraz světa definovat několika způsoby. V první kapitole jsem nabídla jednu ze základních teorií týkajících se této problematiky, a to sice definici předního polského kognitivisty J. Bartmińského. Každá z definic zohledňuje různá hlediska přístupů k jazyku a skutečnosti (např.: „svět jako jev“). S dalším pohledem přišel R. Tokarski (zdůrazňující způsoby „rozčlenění světa a vidění jeho jednotlivých částí“³⁹), který definoval JOS jako:

³⁷ VAŇKOVÁ, I.: Inspirace v Lublinu in SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. (ed.) *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky* II. Praha: FF UK, 2007, str. 9.

³⁸ *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, 2008. str. 246.

³⁹ VAŇKOVÁ, I. a kol.: *Co na srdci to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005. str. 52.

„[...] soubor pravidel uložených v gramatických kategoriích (flektivních, slovotvorných, skladebních) a v sémantických strukturách lexika, ukazujících pro daný jazyk typické způsoby vidění jednotlivých součástí světa, hierarchii, která v nich vládne, i hodnoty, které dané jazykové společenství akceptuje.“⁴⁰

Dorota Piekarczyk popisuje JOS takto:

„Koncepte jazykového obrazu světa se zakládá na předpokladu, že v každém přirozeném jazyce se ustálila kognitivní zkušenost dané společnosti. Jazyk je tedy chápán nejen jako nástroj dorozumívání lidí, prostředek komunikace, ale především jako zdroj vědění o samotném člověku a o jím vnímaném světě.“⁴¹

Kognitivní lingvistika a její teorie JOS je populární i v Rusku, ruští lingvisté A. D. Šmelev, A. A. Zaliznjak, I. B. Levontina a T. I. Voroncova pojali JOS následovně:

„Каждый естественный язык отражает определенный способ восприятия и устройства мира, или языковую картину мира. Совокупность представлений о мире, заключенных в значении разных слов и выражений данного языка[...]. Почему это так — почему говорящий на данном языке должен обязательно разделять эти взгляды? Потому что представления, формирующие картину мира, входят в значения слов неявном виде, так что человек принимает их на веру, не задумываясь.“⁴²

„Понятие картина мира принадлежит к числу фундаментальных понятий, выражающих специфику человека и его бытия, взаимоотношение его с миром, важнейшие условия его существования в мире. Картина мира – это целостный глобальный образ мира, который является результатом духовной активности человека и возникает у него в ходе контактов с миром. Картина мира обычно представляется в виде концептуальной и языковой моделей. Причём, концептуальная картина мира и языковая картина мира

---

⁴⁰ VAŇKOVÁ, I. a kol.: *Co na srdci to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005, s. 52

⁴¹ PIEKARCZYK, D. Jazyková kategorizace květin a pojetí tohoto fragmentu skutečnosti ve vědě. In SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. (ed.) *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: FF UK, 2007, str. 45.

⁴² ЗАЛИЗНЯК, А. А.; ЛЕВОНТИНА, И. В.; ШМЕЛЕВ, А. Д.: *Ключевые идеи русской языковой картины мира*. Москва: Языки славянской культуры, 2005. s. 9.

связаны между собой как первичное и вторичное, как ментальное явление и его вербальное представление.⁴³

Každou z těchto definic považuji za slučitelnou se záměrem této práce: JOS budu tedy považovat za určitou skutečnost, která je fixovaná v přirozeném jazyce daného národa (jedince).

Definic bych zde mohla uvést celou řadu, nicméně i na základě těchto pojetí lze položit otázku, jak teorie JOS vznikla a kde se polští lingvisté inspirovali. V úvodu jsem zmínila, že myšlenky JOS se objevovaly např. již u německého lingvisty a filozofa W. von Humboldta či u německého filozofa J. G. Herdera.

Preromantik J. G. Herder se o jazyku, případně o JOS, vyjádřil následovně: „Každý národ má vlastní rezervoár myšlenek, které se staly znaky – tím rezervoárem je jeho jazyk: je to pokladnice, do něž vnesla svůj vklad století [...] – je to pokladnice myšlenek celého národa.“⁴⁴

W. von Humboldt navázal ve své jazykové koncepci Herderovo pojetí, když se nechal slyšet, že „v každém přirozeném jazyce je uložen specifický pohled na svět, způsob jeho myšlení a prožívání; že jazyk je obrazem světa.“⁴⁵

V těchto dvou výrocích z 18. a 19. století se jasně odrážejí i definice současných kognitivistů. Lze v nich vysledovat i to, že JOS přináleží antropocentrismu, tedy, že v jeho centru stojí člověk „a jeho zdravý selský rozum“,⁴⁶ člověk a jeho specifická tělesnost a smyslová výbava, ale i schopnost usuzování, abstrakce a imaginace.⁴⁷ Při práci s JOS je třeba vzít v úvahu jazykové, sociální a kulturní zkušenosti člověka. A přestože je JOS ukotven především ve slovnících nejsou jejich definice vždy dostačující a mnohdy je lze označit za zavádějící.⁴⁸

Přední česká odbornice na kognitivní lingvistiku I. Vaňková shrnula jazykový obraz světa následující definicí: „Zkoumáme-li kontury jazykového obrazu světa, zkoumáme vlastně, jak jsme ve světě, v jakých dimenzích světu rozumíme, jak a odkud k němu

---

⁴³ ВОРОНЦОВА, Т. И.: *О некоторых особенностях языковой картины мира австралийской баллады*. с. 133. [cit. 2015-05-01]. Dostupné online: [<http://cyberleninka.ru/article/n/onekotoryh-osobennostyah-yazykovoy-kartiny-mira-avstraliyskoy-ballady>].

⁴⁴ VAŇKOVÁ, I. a kol.: *Co na srdci to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005. str. 48.

⁴⁵ Tamtéž. str. 48.

⁴⁶ VAŇKOVÁ, I.: *Lingvistika mysli a těla*. Vesmír 81, 62, 2002/11. str. 628.

⁴⁷ Srov. u VAŇKOVÉ, I. a kol.: *Co na srdci to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005. str. 12.

⁴⁸ Srov. u NEBESKÉ, I. Kognitivní lingvistika in Uličný, O (ed.) *Přednášky z doktorandských dnů I*. Praha: FF UK, 2006. s. 27.

přístupujeme.“⁴⁹ Dále mu přisoudila následující rysy, JOS je „antropocentrický, naivní, subjektivní a předsudeční [...], generalizovaný [...]“⁵⁰

Je důležité mít na paměti i to, že při tvorbě JOS musíme brát na vědomí, že pracujeme s hlediskem „obyčejného člověka“, tedy s běžným nositelem daného jazyka.

4. 2 Vlastnosti JOS

Ve sborníku *Co na srdci, to na jazyku* uvádí I. Vaňková základní vlastnosti JOS⁵¹ tak, jak je vytyčil J. Kajfosz. Mezi tyto vlastnosti zařadil: heterogenost, dynamičnost, výběrovost, axiologičnost, integrálnost a kontextuálnost, transcendentnost.

V následujícím oddílu budu věnovat pozornost vybraným vlastnostem JOS.⁵²

- Heterogenost – jazykový obraz světa není celistvý, je tomu právě naopak → JOS je mnohvrstevnatý, někdy bývá dokonce různorodý. JOS lze dělit z různých hledisek: teritoriálně (dialekty), sociálně (slangy a profesní mluva), stylově, podle sfér komunikace aj. Vedle běžného jazyka by tak měly být analyzovány i folklórní a umělecké texty.
- Dynamičnost – JOS není statický, stálý, odráží jazykový vývoj a jeho tendence. Je třeba si uvědomit, že k jazykovému vývoji nedochází pouze v čase, ale i v kontaktu s jinými jazyky, dále je pak JOS formován i vlivem společnosti, médií a reklamy.
- Výběrovost – JOS má výběrový charakter, a to v tom smyslu, že některého jeho části jsou zvýrazněny více, jiné méně.
- Axiologičnost – JOS není objektivní, je prostoupen hodnocení, a to z pohledu člověka. Člověk k věci (v našem případě ke slovu) zaujme nějaký postoj, kladný nebo záporný; vymezí se k situaci na základně opozice vlastní (příjemné) – cizí (nepříjemné).
- Integrálnost a kontextualita – JOS je vytvářen na základě slovníkových definic a stejně tak i na základě mimojazykových definic (encyklopedické, teoretické). Toto jazykové a nejazykové hledisko často splývá a v jedno a mísí se i s praktickým, „přirozeným“ světem.
- Transcendentnost – JOS má vlastní metajazyk, což znamená, že je schopen sám sebe reflektovat.

Při tvorbě JOS slova *pes* se budeme zaměřovat převážně na jeho kategorizaci podle schématu centrum – periférie. V naší práci akcentujeme zástupce centra, hledáme tedy

⁴⁹ VAŇKOVÁ, I. a kol.: *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005. str. 47.

⁵⁰ VAŇKOVÁ, I.: *Nádobá plná řeči*. Praha: Karolinum, 2007. str. 59.

⁵¹ Srov. u VAŇKOVÉ, I. a kol.: *Co na srdci to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005. str. 52-56.

⁵² Srov. u VAŇKOVÉ, I. a kol.: *Co na srdci to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005. str. 54-55.

klasický prototyp *psa* se všemi jeho významy, vlastnostmi a charakteristikami. Z hlediska antropocentrických opozic, jak bylo zmíněno v oddílu 2. 2, se držíme v linii polských kognitivistů a pracujeme se specifikovanou opozicí člověk – zvíře. Za nejdůležitější z vlastností JOS považujeme dynamičnost a výběrovost, dále pak heterogenost a axiologičnost. Bereme dále v potaz to, zda se vyostřená opozice člověk – zvíře ve specifickém případě *psa* nezměnila.

5. Jazykový obraz *psa* – ukotvení ve slovnících

Jak již bylo uvedeno výše, JOS slova je uchováván ve všech kontextech, v nichž se slovo *pes* vyskytuje.⁵³ V této práci však budeme pracovat pouze s výkladovými slovníky daného národa a jeho jazyka, a také s frazeologií.

Následující oddíly bakalářské práce se věnují ukotvení zvoleného slova *pes* v českých a ruských výkladových slovnících (staročeský, novočeský), ve slovnících etymologických a frazeologických. Kapitola taktéž obsahuje část nazvanou *Slovníky jiné*, kam byly zařazeny speciální slovníky, jako např. slovníky slangové nebo slovníky nespisovného jazyka. Podle J. Bartmiňského jsou ve slovanských jazycích vysledovatelné hodnoty společné pro JOS všech Slovanů. Na závěr pododdílu byly zařazeny taktéž slovníky symbolů, neboť JOS mimo jiné vychází ze společné kulturní zkušenosti.

Na základě všech shromážděných poznatků byla následovně vytvořena vlastní kognitivní definice slova *pes* i s přihlédnutím k moderním trendům nazírání *psa* jako takového.

5. 1 Slovníky etymologické

5. 1. 1 PES

V. Machek ve svém *Etymologickém slovníku jazyka českého a slovenského* udává, že slovo *pes* se vyskytuje ve všech slovanských jazycích. Slovo vzniklo z praslovanského *psъ*, což bylo podle Machka odvozeno z vábícího citoslovce *ps! ps!*. Tuto teorii podkládá příkladem užití obdobné interjekce na Hané a na Chodsku, kde volali na *psa psi! psi!*

Krom původu slova jsou v Machkově slovníku vypsaná i slova odvozená, ke kterým je stručně doplněn jejich význam. Machek uvádí, že slovem *pes* jsou v nářečí označovány „hanlivě i všelike pojmy a věci špatné, nízké, protivné, bezcenné.“⁵⁴

⁵³ Srov. u VAŇKOVÉ, I. a kol.: *Co na srdci to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005. str., str. 22. A to všechny kontexty od slovníkových definic, přes frazeologii, až k folklóru.

⁵⁴ MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha: NLN, 1997. str. 445.

Rejzkův *Český etymologický slovník*, stejně jako slovník předchozí obsahuje odvozeniny od slova *pes* a deminutiva. Slovo je označeno za všeslovanské, z původního praslovanského *pъsъ. Původ se podle Rejzka může vykládat různými způsoby. Slovo *pes* buď vzniklo od vábíciho citoslovce *ps!*,⁵⁵ což je doložené v nářečích, mimo jiné i v českých, nebo v souvislostech se slovem ↓*pestrý* či s latinským *pecus*, což znamená dobytek. Tyto dvě poslední možnosti původu slova *pes* považuje Rejzek za méně pravděpodobné.⁵⁶

Stručný etymologický slovník jazyka českého se s předchozími slovníky shoduje v tom, že slovo *pes* považuje za všeslovanské, původně z praslovanského *pъsъ. Původ slova je však podle J. Holuba a S. Lyera odvozen z latinského *pecus*, tedy dobytek, ve vztahu ke slovu *pes* čili strážce dobytka. Druhá varianta původu slova, která je považována za starší, souvisí se slovem *pestrý*, podle „rozmanitého zbarvení psí srsti“, z praslovanského základu *pъsъ. Jinou variantu slovník nepřipouští.⁵⁷

Přestože se Rejzek zmiňuje o jiné možnosti etymologie slova *pes* a Holub s Lyerem už přímo označují za původ slova latinské *pecus*, shodují se na tom, že původ slova *pes* pochází z praslovanského *pъsъ. Pravdivost tohoto výroku lze vysledovat na formách daného slova v ostatních slovanských jazycích: ruské *pes*, ukrajinské *pes*, polské *pies*, srbské *pas*, chorvatské *pas* ad. Pokud na tuto tezi přistoupíme, je možné z hlediska výše uvedené teorie JOS předpokládat, že pro původně praslovanské *pъsъ existoval jeho vlastní jazykový obraz. A jestliže toto přijmeme za pravděpodobné, můžeme pak hledat prvotní aspekty JOS slova *pes* v češtině ve staročeských slovních a nejstarší frazeologii.

5. 1. 2 СОБАКА

N. M. Šanskij⁵⁸ ve *Školním etymologickém slovníku* nabízí jen stručnou charakteristiku slova *собака*. Jedná se s největší pravděpodobností o výpůjčku ze staro-íránských jazyků, pravděpodobně z jazyka Skytů. Podobně znějící slovo lze rovněž nalézt v avestánském nebo médijském jazyce, viz *spaka* → *vlk*. Teorie pojednávající o tom, že slovo *собака* je výpůjčkou z turkických jazyků, je považována za špatně prokazatelnou.

---

⁵⁵ Shoda s Machkem.

⁵⁶ Srov. u REJZKA, J.: *Český etymologický slovník*. Praha: Leda, 2012. str. 462-63.

⁵⁷ Srov. u HOLUBA, J.; LYERA, S.: *Stručný etymologický slovník jazyka českého*. Praha: SPN, 1978. str. 342.

⁵⁸ Srov. u ШАНСКОГО, Н. М.: *Школьный этимологический словарь русского языка*. Происхождение слов. Москва: Дрофа, 2004. [cit. 2015-05-01]. Dostupné online: [https://slovari.yandex.ru/~книги/Этимологический%20словарь/Собака/]

M. Fasmer⁵⁹ na prvním místě podává výčet slovanských jazyků, ve kterých se vyskytuje slovo *собака*: ukrajinština, bulharština, polština nebo kašubština. Slova *собака* se užívá i v severním Slezsku, ale slouží pouze jako nadávka, nikoli k označení zvířete. Přítomnost slova v uvedených jazycích je vysvětlena jako následek vlivu ruštiny, např. při expanzi Ruského impéria.

Slovo *собака* ale není ohraničené východoslovanskými jazyky, neboť se jedná o výpůjčku ze středo-iránských jazyků: *sabāka, objevuje se i v jazyce farsí: *sabah*, avestánštině: *spaka* a v médisjém jazyce: *σπαχα*.

Původně iránské slovo má původ ve staro-indickém jazyku *ṣvā* → *собака*, avšak Fasmer k tomuto heslu přidává i komentář O. N. Trubačeva, který zpochybňuje pravděpodobnost toho, že je slovo *собака* iránského původu. Slovo je patrně výpůjčkou z turkických jazyků (*köbäk* → *собака*).

Fasmer i Šanskij se shodují ve svých slovnících na tom, že slovo *собака* je výpůjčkou ze staroiránských jazyků, kde se objevují slova podobného základu. Fasmer pak dále sleduje iránskou linii, až k jejímu původu ve staroindickém slově *ṣvā*. Oproti němu Trubačev podporuje teorii, že slovo *собака* pochází z turkických jazyků.

5. 1. 3 ПѢС

V ruštině se vyskytuje vedle slova *собака* i slovo *нѣс*.

Podle etymologického slovníku M. Fasmera⁶⁰ patří slovo *нѣс* do praslovanské jazykové rodiny a jeho varianty najdeme i v současných slovanských jazycích, např. české *pes*, polské *pies* nebo ukrajinské *пес*. Slovo *нѣс* podle něj může pocházet buďto ze staroindického *piṣaṅgas* ve významu hnědý či zrzavý, případně z podstatného jména *piṣas* (daněk), nebo ze slovanského *pьstrь, tedy pestrý. Podobně znějící slovo lze nalézt i v avestánštině *paēsa*, jež dnes překládáme jako malomocný, ale původní význam bylo skvrnitý.

M. Fasmer v heslu zmiňuje i druhou možnost původu slova, a to odvození z latinského *pecus*, které překládáme jako dobytek, či z řeckého *πεχοϋ* ve smyslu kůže. Vrátime-li se k latinskému *pecus*, *pes* může být taktéž odvozeno od výrazu *pecus servans* doslova stráž dobytka (*страж скота* → *собака-овчарка*), volněji pak hlídač dobytka. Tato linie pak dává

---

⁵⁹ Srov. u ФАСМЕРА, М.: *Этимологический словарь русского языка*. Том 3. Москва: Прогресс, 1986., стр. 702-703.

⁶⁰ Srov. u ФАСМЕРА, М.: *Этимологический словарь русского языка*. Том 3, Москва: Прогресс, 1986. стр. 248-250.

slovo *něc* do souvislosti s latinským *specio* ve významu *смотрею* → dohlížím a s avestánským *spasyeiti* ve smyslu *выслеживает* → sleduje, pozoruje.

Jako naprosto odlišný původ nabízí Fasmer možnost, kterou prosazuje i česká etymologie, zejména pak V. Machek.⁶¹ Podle Machkovy teorie slova s kořenem **pъsъ* souvisí se slovesem *выпískати* → *вытекать струйкой*, Machek dále odkazuje k francouzskému slovesu *pisser* (expr. močit). Fasmer v heslu odkazuje ke článku J. M. Koříňka⁶² *K původu slov. *pъsъ*, který se Machkovi věnuje a dochází k závěru, že tato varianta původu je nejméně pravděpodobná.

N. M. Šanskij a T. A. Bobrová ve svém *Školním etymologickém slovníku ruského jazyka*⁶³ zmiňuje, že slovo *něc* je všeslovanské, ale jeho původ je nejasný. Coby nejvíce rozšířenou možnost původu tohoto slova uvádí spojitost kořene s latinským *specio* = *смотрею* → dohlížím, nebo s avestánským *spasyeiti* = *наблюдает* → sleduje, pozoruje. Za méně pravděpodobné varianty považují souvislost se slovy *pestrý* (praslov. **pъstrъ*) a *dobytek* (lat. *pecus*) objevující se v indoevropských jazycích.

Stejně jako čeští etymologové i Fasmer označuje slovo *pes*, v ruštině *něc*, za všeslovanské. Podle něj bylo slovo odvozeno od staroindického výrazu pro hnědý či zrzavý (*piçaṅgas*) a sekundárně jeho původ vidí v latinských základech (*pecus*, *specio*) odkazujících na jednu z hlavních funkcí, které byly *psu* připisovány: *pes* jako hlídač stáda. Fasmer taktéž uvádí praslovanskou variantu slova, ale prapůvod slova hledá jinde.

Fasmer neopomněl zmínit ani Machkovu teorii o původu slova *pes* (odvozenina od původně vábící interjekce *ps!ps!*), považuje ji však za nejméně pravděpodobnou.

5. 2 Slovníky výkladové

5. 2. 1 PES

5. 2. 1. 1 Slovníky staročeské

K práci se staročeskými slovníky byl zvolen internetový *Vokabulář webový*, kde se pod tímto názvem skrývají následující slovníky: *Malý staročeský slovník*⁶⁴, *Elektronický slovník staré češtiny*, který byl zpracován pod vedením M. Vajdllové, Gebauerův *Slovník*

⁶¹ Srov. u MACHKA, V.: *Studie o tvoření slov expresivních*. Praha, 1930.

⁶² KOŘÍNEK, J. M.: *K původu slov *pъsъ* in *Filologické listy*. 1931, roč. 58, č. 6, str. 427-436.

⁶³ Srov. u ШАНСКОГО, Н. М.: *Школьный этимологический словарь русского языка*. Происхождение слов. Москва: Дрофа, 2004. [cit. 2015-05-01]. Dostupné online:

[<https://slovari.yandex.ru/~книги/Этимологический%20словарь/Пес/>]

⁶⁴ BĚLIČ, J., KAMIŠ, A., KUČERA, K.: *Malý staročeský slovník*. Praha: SPN, 1977.

staročeský a následně pak jeho pokračování (*Staročeský slovník – sešity 1-26*) vzniklé za odborného dohledu I. Němce a J. Pečírkové a F. Šimkův *Slovníček staré češtiny. Vokabulář webový* uvádí pouze dva významy slova *pes*: první tradičně odpovídá pojetí *psa* jako živočicha, „domácí zvíře sloužící svou dravostí a štěkotem k lovu, k hlídání apod.“ Druhý význam je přenesené označení *pes* jako „ničema, zloduch (zvl. o hříšníkovi, nevěřícím n. kacíři)“. Příklady pochází převážně z biblických textů.⁶⁵

5. 2. 1. 2 Slovníky novočeské

Výklady slova *pes* ve zvolených slovnících se od sebe nijak zásadně neliší. J. Jungmann ve svém *Slovníku česko-německém*⁶⁶ uvádí, že *pes* je živočich patřící do třídy savců, přesněji spadá do řádu šelem psovitých. Doplněn je tvar genitivu: *psa* i několik deminutiv. Hlavní význam slova je samec, analogicky Jungmann připojil název pro samici, *psice*, a další příslušná synonyma tohoto slova, a pojmenování pro mladého *psa*, *štěně*.

J. Jungmann rozdělil slovo *pes* podle jeho rodu na *psy domácí*, kam převážně řadí všechna známá plemena *psů*, jakou jsou například *chrt* nebo *ohař*, a na *lisy*, kam řadí ostatní psovité šelmy, např. *fenek* a *kojot*. Pozornost věnuje i dalším lidovým označením pro různé druhy *psů*, například *psem lehavým* označuje právě *ohaře*.

Sekundárním významům slova se J. Jungmann věnuje jen okrajově. Uvádí slovo *pes* jako označení nevděčných, zlých dětí a jako označení zlého, nestydatého člověka. Některé z uvedených výrazů jsou označeny za vulgarismy. Slovo *pes* se objevuje i jako přenesené označení, například „*pes* na nebi“ pro hvězdu Sirius⁶⁷, „*pes* pekelný“ pro Kerbera⁶⁸ nebo „*pesek*“ což je označení pro podstavek.

Příruční slovník jazyka českého, dále PSJČ, na rozdíl od Jungmannova slovníku zahrnuje hned osm různých významů slova *pes*, doklady jejich užití jsou doleženy na příkladech z vybrané literatury.

1. „*Pes* coby ,domácí šelma chovaná člověkem k hlídání, k lovu apod.‘,
2. *pes* je ,samec některých psovitých a kunovitých šelem‘,
3. *pes* se objevuje v zastaralých názvech pro nějaké jiné živočichy, např.: ,létající *pes*‘, pro netopýra kaloně,
4. přenesené označení pro krutého a necitelného člověka,

⁶⁵ Srov. u *Vokabuláře webového*. Webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny. [cit. 2015-20-01]. Dostupné online: [<http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx>].

⁶⁶ JUNGSMANN, J.: *Slovník česko-německý*. Praha: Academia, 1990.

⁶⁷ Nazývána Psí hvězda.

⁶⁸ Bájný trojhlavý *pes*, který střeží vchod do podsvětí.

5. *pes* ,často jako nadávka‘,
6. význam slova *pes* z lidového jazyka ,něco způsobujícího bolest, něco zlého, nepříjemného‘,
7. *pes* z divadelního slangu ,bezvýznamná, krátká role‘,
8. *pes* - z astronomie jako označení souhvězdí Malý/Velký *Pes*.⁶⁹

Slovník spisovného jazyka českého, dále SSJČ, uvádí pět hlavní významů slova *pes*.

1. *Pes* je šelma chovaná odpradávná jako pomocník člověka při lovu, k hlídání apod.,
2. *pes* jako samec psovitě šelmy vůbec,
3. *pes* – expresivní výraz pro bezohledného a krutého člověka,
4. *pes* jako nadávka,
5. v divadelním slangu *pes* popř. čokl znamená bezvýznamná, krátká role.

První z uvedených významů je v SSJČ ještě dále rozdělen. Slovník obsahuje mimo jiné i podrobnosti, co se vlastností *psa* jako zvířete týče, např. vzteklost nebo věrnost, nebo jeho místo v ustálených spojeních. K heslu *pes* je připojen i výraz pro samici, *psice*, a deminutiva.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost, SSČ, přiřazuje výrazu *pes* 3 významy.

1. *Pes* jako šelma ochočená k hlídání, lovu apod.,
2. *pes* – samec psovitě šelmy,
3. *pes* – bezohledný, krutý člověk.

Přeneseně se výraz *pes* vyskytuje ve významech *být zapomenut* (ani *pes* po něm neštěkne), *být v opovržení* (*pes* by od něho kůrku nevzal), *být schlíplý/unavený* (vypadat jako spráskaný *pes*), jako reference k *nepříznivému počasí* (ani *psa* by nevyhnal), a v dalších pořekadlech a ustálených spojeních. V závěru hesla jsou uvedena deminutiva a také forma ženského rodu.

F. Trávnickův *Slovník jazyka českého* uvádí tři významy slova *pes*.

1. *Pes* je domácí zvíře,
2. *pes* je zlý, necitelný člověk,
3. *pes* v divadelním slangu je krátká úloha, např. divadelní výstup.

⁶⁹ *Příruční slovník jazyka českého I–VII* (1935–1957). Praha: Státní pedagogické nakladatelství, s. 212-13.

Mimo tyto hlavní významy se slovo *pes* může objevit ve spojení s významem *různorodosti*, jedná se hlavně o lidová a hovorová sousloví, „míti se rádi jako *pes* a kočka“, což znamená žít v nepřátelství.

SSJČ a PSJČ k heslu *pes* přidávají i pojem *pesan*, který odpovídá označení velkého *psa*.

Jak bylo zmíněno již v úvodu tohoto oddílu, významy slova *pes* se ve slovnících výrazně neliší. Za nejpodstatnější z nich považujeme následující: *pes* jako domácí zvíře, *pes* jako samec psovité šelmy, *pes* jako přenesené označení pro zlého člověka → tedy *pes* jako nadávka.

5. 2. 2 СОБАКА

Большой толковый словарь русского языка slovu *собака* přiděluje čtyři významy. Na prvním místě uvádí, že *собака* je domácí zvíře rodu psovitých, které je podobné a nejbližší příbuzné vlku. *Собака* se využívá při lovu, jako hlídací nebo tažné zvíře (viz psí spřežení). Za druhé se *собака* vyskytuje jako součást názvů jiných savců čeledi psovitých, např. енотовидная собака (psík mývalovitý) ad. Na třetím místě stojí význam slova *собака* jakožto přenesené označení hrubého člověka. Takové označení člověka je považováno za urážlivé, např. это не человек, а бешеная *собака*. Na čtvrtém místě zde slovník uvádí použití slova v ustálených spojeních,⁷⁰ například jako označení člověka za znalce, případně pak označení jeho mistrovského činu. Dále se slova využívá i pro vyjádření souhlasu nebo obdivu.

V *Толковом словаре русского языка* S. I. Оžегова jsou taktéž rozlišeny čtyři významy slova *собака*:

1. Domácí zvíře čeledi psovitých.
2. Přenesené označení pro zlého, hrubého člověka.
3. Označení člověka, který je považován za znalce v té dané oblasti své činnosti.
4. Jako součást názvů dalších savců čeledi psovitých.

I v *Толковом словаре русского языка* D. M. Ушакова nalezneme čtyři základní významy slova *собака*, které jsou doloženy na mnohých příkladech. V tomto případě se slovo označuje:

1. Čeleď psovitých savců, ke kterým řadíme vlka, šakala, lišku ad.

---

⁷⁰ Ustáleným slovním spojením (idiomům a frazémům) bude věnována pozornost v oddílu Frazeeologie.

2. Čtyřnohé ochočené nebo domácí zvíře vydávající charakteristické zvuky лай (haf). Člověk jej využívá ve svém každodenním životě, především pak jako hlídače majetku (domu), pro lov, při hlídání stád apod.
3. Přenesené označení pro dravce ve smyslu: predátor, pijavice, vydrhiduch, např. Корвавые собаки империализма.
4. Přeneseně jako nadávka ve významu lotr, darebák.

Ve slovníku dále nalezneme i ustálená slovní spojení (idiomy, frazeologismy), ve kterých se slova *собака* využívá, ale tento bod zde na rozdíl od předchozích slovníků není vydělen samostatně.

Shrneme-li informace, které jsme získali v těchto slovnících: slovo *собака* označuje savce z čeledi psovitých (vedle *psa* samotného sem řadíme i další: vlk, šakal apod.), vyskytuje se i jako součást odborných názvů dalších savců z též čeledi. Konkrétně se jedná o čtyřnohé domácí (ochočené) zvíře sloužící převážně k ochraně majetku a lovu. Přeneseně může být nositelem jak pozitivních, tak negativních příznaků: označení člověka-znalce ve svém oboru; označení pro zlého a hrubého člověka. Oba tyto významy jsou využívány spíše v nespisovném (lidovém) jazyce.

5. 2. 3 ПЭС

Большой толковый словарь русского языка rozlišuje u slova *нѣс* několik významů. Jako první je uveden význam *собака-рес*, k němu jsou připojena adjektiva jako *сторожевой* (hlídací) a *бешеный* (vzteklý). K tomuto bodu patří i význam *нѣс* coby samec *psa* (samec psovité šelmy). Druhý význam se vztahuje ke člověku, který svým chování vyvolává rozhořčení či opovržení: он такой *нѣс* паршивый apod. Příklady nesoucí druhý význam slova *нѣс* jsou převážně hanlivé, ukotvené v hovorovém stylu a frazeologii.

V *Толковом словаре русского языка* S. I. Оžegova na prvním místě stojí, stejně jako v Akademickém slovníku význam *собака-рес*, případně pak samec *psa* (samec psovité šelmy). Druhý význam je přenesený a odkazuje ke člověku, který koná nějaké hanebné skutky. Heslo dále obsahuje deminutivum *нѣсик* a možná adjektiva *нѣсий*, *псиный* a *псовый*. Všechna tato odvozená slova se vztahují pouze k prvnímu významu slova *нѣс*.

D. M. Ušakov v *Толковом словаре русского языка* stejně jako v předchozích slovnících uvádí synonymní významy slova *нѣс* (příklady jsou doloženy z literárních děl):

1. *Собака*, samec psovité šelmy.
2. Přeneseně o člověku zasluhujícím opovržení.

Na rozdíl od Ožegova a Akademického slovníku však k prvnímu významu dodává poznámku, že se jedná o slovo zastaralé. Za primární slovo pro označení zvířete – *psa* v ruštině považujeme v ruštině slovo *собака*, které nese oba základní významy výrazu *něc*, navíc však obsáhne i významy jiné, které slovo *něc* nemá.

5.3 Frazeologie

Slovník české frazeologie a idiomatiky uvádí šest stran různých přirovnání, která obsahují slovo *pes*.⁷¹ Ke každému z nich je přiřazeno stručné vysvětlení frazému, jeho možná synonyma, antonyma a srovnání. Dále je heslo doplněno o cizojazyčné (anglické, německé, francouzské, ruské) frazémy stejného nebo podobného významu. U každého výrazu je uvedena jeho stylová příslušnost. Např.: olizovat se⁷² jako prašivý *pes*, kol.⁷³ žert, „člověk, zvl. dítě, nedočkavý nebo nesmělý ve vztahu k jídlu, popř. k lákavému předmětu“, jeho synonyma *mlsný*, antonyma *všechno je mu putna, to mi může být ukradený*. Podíváme-li se na frazémy podrobněji, zjistíme, že většina z nich vypovídá o negativním jazykovém obrazu *psa* ve starší češtině. Je otázkou, zda je tento obraz stále aktuální, nebo zda byl (a je) společný pro oba slovanské jazyky.

*Česko-ruský frazeologický slovník*⁷⁴ autorů V. Mokienka a A. Wurma je koncipován následovným způsobem: k českému zavedenému frazému je doplněn jeho ruský protějšek, případně pak doslovný překlad. Dochází tedy k situacím, kdy se v českém frazému nacházíme slovo *pes*, která však není obsáhnuta v jeho ruském ekvivalentu, např. rozumět (čemu) jako *pes* slabikáři → понимать в чём, как свинья в апельсинах. Pro ilustraci jsem vybrala několik shodujících se frazémů,⁷⁵ ke kterým jsem připojila výklad jejich významu, jak jej nalezneme ve *Slovníku české frazeologie a idiomatiky*:⁷⁶

- Ani *pes* o něho nezavadí. → На него ни одна *собака* не обращает внимание.
  - Člověk, který je už zcela bezvýznamný a lidem lhostejný ; je lidmi pohrdavě přezírán.
- Chcípnout jako *pes*. → Околеть как бездомная *собака*.

⁷¹ *Pes* v češtině i ruštině patří k nejfrekventovanějšímu zoonymnímu komponentů vůbec.

⁷² Obměnitelný komponent

⁷³ Stylové zařazení

⁷⁴ MOKIENKO, V; WURM, A.: *Česko-ruský frazeologický slovník*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2002, s. 373-75.

⁷⁵ Tyto frazémy byly vybrány právě proto, že se nacházejí i ve Slovníku české frazeologie a idiomatiky, kde jsou doplněny o podrobné vysvětlení jejich významu.

⁷⁶ Vybrané frazémy nalezneme: *Slovník české frazeologie a idiomatiky I–IV* Praha: LEDA, 2009. s. 262-268.

- Zemřít někde bez pomoci a všemi opuštěn; zemřít ponižujícím a nedůstojným životem.
- Jsou na sebe jako *pes* s kočkou. → Они друг с другом живут как кошка с собакой.
  - Chovat se k sobě nesnášenlivě.
- Je jako *pes*. → Он бросается как *собака*./Он *собака* с *собакой* (с кем).
  - Zacházet s druhým krutě, pohrdavě a bezohledně; ponižovat druhé.
  - Vzteklý jako *pes*. → Злой как *собака*. Vypovídající buď o povaze člověka, nebo o jeho chování vyprovokovaném nějakým vnějším vlivem.
- Má hlad jako *pes*. → Он голодный как *собака/нѣс*.
  - Člověk, který je momentálně nebo i dlouhodobě obětí nedostatku jídla či špatného zacházení.
  - Hubený/vyzáblý jako *pes*. → Быть тонший как бездомная *собака*.
- Je utahaný jako *pes*. → Он устал как *собака*.
  - Člověk znavený důsledkem fyzické nebo jiné práce.
- Věrný jako *pes*. → Преданный как *собака*.
  - Člověk v podřízeném a zároveň citovém vztahu k člověku druhému; člověk naprosto oddaný druhému.
- Vypadat jako spráskaný *pes*. → Он выглядит как побитый *нѣс/побитая собака*.
  - Člověk reagující na trest nebo pokárání; člověk s pocitem viny; člověk, který se sám nemůže bránit. (Pocity pojící se s tímto výrazem: zaraženost, zahanbenost, pocit viny, schlíplost.)
- V tom je zakopaný *pes*. → Вот где *собака* зарыта.
- Ani *psa* by nevyhnal. → (...) хороший хозяин и собаку не выгонил.
- Je jich jako *psů*. → Как собак нерезаных.

*Rusko-český frazeologický slovník*⁷⁷ L. Stěpanové taktéž uvádí řadu frazémů obsahujících zvolené slovo *собака*. Mnohé z těchto výrazů se shodují s frazémy uvedenými výše. Nicméně nelze opomenout ani ty frazémy, které se v češtině a ruštině plně neshodují.

⁷⁷ STĚPANOVÁ, L.: *Rusko-český frazeologický slovník*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2007, str. 715-716.

- Вешать всех *собак* на кого./Спускать *собак* на кого. → Nenechat na nikom jeden poctivý vlas/Nenechat na někom nit suchou. (Ve významu pomluvit.)
- Гонять *собак*. → Chytat lelky.
- Замёрз ка *собака*. → Zmrzlý na kost.
- Каждая *собака* знает. → Je známý jako falešný pětník.
- Ни одна *собака*. → Není (tam) ani noha.
- С *собаками* не сыщешь кого, что. → Je toho jako šafránu.
- Знать каждую *собаку*. → Znát (to) jako svoje boty.
- *Собаку* съест на чём, в чём. → Mít (co) v malíčku.

Tyto frazémy, ostatně jako i frazémy předchozí, spadají do sféry lidového jazyka, případně přináležejí dialektům. Reflektují přenesené významy, jak byly uvedeny ve výkladových slovnících. Za to nejméně frekventované využití slova považujeme jeho význam jako označení někoho, kdo vyniká ve svém oboru.⁷⁸ Poprvé se zde objevuje i frazém, který *psa* spojuje s leností.

Přestože byl uveden jen nepatrný vzorek frazémů, které obsahují zvolené slovo, lze na těchto příkladech vyzorovat několik základních modelů.

- *Pes* → člověk kruté až zlé povahy.
- *Pes* → člověk ponižovaný, opovrhovaný, opuštěný, s těžkým životem.⁷⁹
- *Pes* → věrný člověk.

Frazeologií se důkladně zabývá Lenka Hrušková ve své diplomové práci *Frazeologický obraz světa v češtině, ruštině a němčině*,⁸⁰ kde podává podrobný popis toho, jaké vlastnosti jsou např. ve frazémech přiřazovány *psu*. Společné pro češtinu a ruštinu je zobrazení *psa* jako vzteklého, zlého člověka (přenesený význam), v češtině se objevuje *pes* – hloupý, nevzhledný, řídce se objevuje i zvědavý.

Pro běžného uživatele však první vlastností spojenou se *psem* zůstává věrnost.

⁷⁸ *Собака* = označení člověka, který je považován za znalce v té dané oblasti své činnosti.

⁷⁹ K této kategorii je možné přiřadit i tyto frazémy: zkusit jako *pes* a psi život, které odpovídají výše uvedenému významu. Nicméně je třeba si uvědomit, že v současnosti frazém nese jiné konotace. Řekne-li někdo, že by chtěl mít psi život jako jeho *pes*, má většinou na mysli pohodlný život svého mazlíčka. Srov. u VAŇKOVÉ, I. a kol.: *Co na srdci to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005. str. 70.

⁸⁰ HRUŠKOVÁ, L.: *Frazeologický obraz světa v češtině, ruštině a němčině*. Olomouc: Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, 2013.

5. 4 Jiné slovníky

5. 4. 1. PES

Ve *Výběrovém slovníku českých slangů* lze slovo *pes* samostatně nalézt ve třech českých slanzích.

1. Ve slangu divadelním může slovo *pes* nabývat dvou významů, buď znamená krátkou, nevýznamnou roli, které se také říká *blaf*, nebo je to označení paruky, té odpovídá i výraz *hund*,⁸¹
2. *pes* ve slangu sportovním, konkrétně gymnastickém znamená nezdařený pokus,
3. ve slangu řemeslnickém je *pes* prodlužovací kabel s větším počtem zásuvek.

Slovní spojení *pes-duše*, které vzniklo z původně francouzského spojení *piece-touché*, patří do slangu šachistů a znamená „dotknuto-dohráno“.

V J. Sukově slovníku *Několik slangových slovníků* se slovo *pes* nachází v části, která je věnována vojenskému slangu, a výraz „starý *pes*“ zde označuje třetí půlrok vojenské služby. Jak jsme mohli vypořádat v oddíle 3. 2. 1. 2 Slovníky novočeské, některé ze slangových významů se objevily i v jejich výčtech.

Své zastoupení má slovo *pes* i v nespisovné češtině a *Slovník nespisovné češtiny* mu připisuje hned několik významů.

1. *Pes* jako nadávka označující nelítostného člověka,
2. *pes* – pod *psa* – cítit se špatně, mizerně (počasí pod *psa* – ošklivé, sychravé),
3. *pes* ve významu: nezajímá mě to – na to sere *pes*,
4. *pes* jako prodlužovací šňůra s několika zásuvkami.

Tyto body (zvláště pak 1., 2.) se povětšinou shodují v tom, co novočeské slovníky označují za významy přenesené, případně jsou obdobné významy reflektovány v mnohých frazémeh a idiomech obsahujícím slovo *pes*.

Druhému heslu *pes* uvedenému ve *Slovníku nespisovné češtiny* odpovídá význam visací zámeček, tento význam dokládá i A. Puchmajer ve svém slovníku argotu *Hantýrka*. Slovo se objevovalo i ve staročeštině, později v oblíbené argotické frázi „rozmajstrovat *psy*“.

---

⁸¹ Z německého *der Hund*.

5. 4. 2 СОБАКА. ПЁС

Internetový slangový slovník jazyka mladých⁸² udává, že toto slovo se mimo jiné používá jako označení pro příměstský vlak, nebo jeho vagon (či vagon metra).

Slovo *собака*⁸³ je využíváno i v profesní mluvě, např. v odvětvích ekonomie, jak uvádí webový ekonomický slovník.⁸⁴ *Собака* je podle tohoto zdroje slangové označení pro společnost, která má nízký růst a nízký podíl na trhu → neperspektivní společnost.

Ve slovníku ruských synonym⁸⁵ je pro slovo *собака* uvedeno šest výrazů stejného významu, a to: *пёс, псица, дворняжка, шавка, моська* a *щенок*. Synonyma se nevztahují pouze k dospělému *psu*, ale i ke štěněti nebo feně, zbylá jsou označení malého *psa* či referují k původu *psa* (vořech, pouliční směs apod.), jedná se o výrazy expresivní a hovorové. Ke zjištění jejich četnosti byl využit korpus ruského jazyka,⁸⁶ konkrétně jsme pracovali s částí *Основной корпус*, která obsahuje prozaické texty (umělecké i neumělecké) z 19. a 20. století. Vybrali jsme pouze synonyma vztahující se k dospělému *psu*. Slovo *собака* se objevuje v 5 819 záznamech. Výskyt synonym je následující:

1. *Пёс* – 2. 048 záznamů,
2. *дворняжка* – 176 záznamů,
3. *шавка* – 131 záznamů,
4. *мостька* – 125 záznamů.

Slovník L. P. Kryšina⁸⁷ uvádí, že v ruském jazyku lze narazit i na slovo *дог*, které bylo přejato z angličtiny. Slovo *дог* odpovídá deklinaci ruského paradigmatu –a, –m. Slovník však objasňuje to, že se nejedná o synonymum slova *собака* ani nenese jeho významy. Jedná se o označení rasy *psů*, kteří jsou zpravidla krátkosrstí a srst mají zbarvenou dočerna.

---

⁸² КОРДОНСКИЙ, М.: *Словарь молодежного слэнга*. [cit. 2015-05-01]. Dostupný online: [http://teenslang.su/index.php?searchstr=%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%B0%D0%BA%D0%B0&slang=]

⁸³ Slovo *собака* se užívá i v počítačovém slangu, a to jako hovorové označení pro symbol @.

⁸⁴ *Экономический словарь*. [cit. 2015-05-01]. Dostupné online: [http://enc-dic.com/economic/Sobaka-14503.html].

⁸⁵ АБРАМОВ, Н.: *Словарь русских синонимов и сходных по смыслу выражений*. Москва: Русские словари, 1999. [cit. 2015-05-01]. Dostupné online: [https://slovari.yandex.ru/~книги/Словарь%20синонимов/Собака/].

⁸⁶ *Национальный корпус русского языка 2003-2015*. [cit. 2015-05-01]. Dostupné online: [http://ruscorpora.ru/index.html].

⁸⁷ КРЫСИН, Л. П.: *Толковой словарь иноязычных слов*. Москва: Эксмо, 2008. [cit. 2015-05-01]. Dostupné online: [https://slovari.yandex.ru/~книги/Толковый%20словарь%20иноязычных%20слов/Дог/].

V ruském argotu⁸⁸ se používá obou slov. Slovo *собака* je označení pro storublovou bankovku, visací zámek nebo kapesní či stříbrné hodinky (*собака седая*). Slovo *нѣс* nese významy inspektor nebo podezřelý člověk. Pokud porovnáme český a ruský argot, zjistíme, že oba jazyky užívají slovo *pes – собака* pro označení visacího zámku. Je otázkou, zda se jazyky navzájem ovlivnily, či zda se jedná o náhodnou shodu.

5. 4. 3 Slovníky symbolů

M. Lurker ve svém *Slovníku biblických obrazů a symbolů*⁸⁹ hovoří o *psu* jako o mostu mezi civilizací a divočinou. Označuje jej za etickou oblast, která stojí někde mezi dobrem a zlem. V náboženstvích starověkých států měl *pes* vztah jak ke smrti (přináší ji, vyvolává nemoci), tak i k životu (*pes* – velký léčitel). V řeči symbolů je pak *pes* označován jako „zvíře prahu“, viz trojhlavý *pes* Kerberos: strážce podsvětí, egyptský bůh podsvětí Anubis, řecké náhrobky. Právě z řecké tradice lze vyvodit původ označení *psa* jako věrného přítele; jeho vyobrazení na náhrobku zemřelého odkazovalo k tomu, že mu *pes* bude věrným společníkem a průvodcem.

Starozákonní obraz *psa* je oproti tomu značně negativní. Ve Starém zákonu je *pes* odkazem ke všemu nečistému, sprostému a opovrženému hodnému.

*Slovník symbolů*⁹⁰ U. Beckera přináší v podstatě totožné informace: *pes* je pravděpodobně nejstarší domácí zvíře, jeho symbolika je příkladem komplexní protikladnosti. Vedle své funkce jako průvodce živých a zemřelých, je zde považován i za symbol plodnosti a věrnosti a je ochráncem žen a dětí. Pro Starý zákon a islám je *pes* symbolem nečistoty, neřestí a nízkosti.

V ruském *Словаре символов*⁹¹ je kromě výše uvedených atributů, *pes* primárně nahlížen jako symbol věrnosti, bdělosti a aristokracie (symbol šlechty: *pes* a sokol), ostražitosti apod. Protikladnost významů slova *pes* je ve slovníku demonstrována tentokrát i na křesťanské symbolice: *pes* je symbolem jak věrnosti, tak i např. cizoložství.

*Энциклопедия символов, знаков, эмблем*⁹² uvádí *psa* jako symbol čtyř vlastností: oddanosti, věrnosti, nečistoty a zhýralosti. První dvě vlastnosti, obecně hodnocené jako kladné, jsou spojené s domestikací a začleňováním *psa* do lidské společnosti. Další dvě

⁸⁸ Словарь воровского жаргона. [cit. 2015-05-01]. Dostupné online: [<http://enc-dic.com/thief/Pes-4313.html>].

⁸⁹ LURKER, M.: *Slovník biblických obrazů a symbolů*. Praha: Vyšehrad, 1999, s. 191-92.

⁹⁰ BECKER, U.: *Slovník symbolů*. Praha: Portál, 2007, s. 215-16.

⁹¹ Zdrojem slovníku je např.: ТРЕССИДЕР, Д.: *Словарь символов*. Москва, 1999. [cit. 2015-05-01]. Dostupné online: [<http://enc-dic.com/symbol/Sobaka-795.html>]

⁹² ТЕЛИЦЫН, В. Л. (ред.): *Энциклопедия символов, знаков, эмблем*. Москва: Локид-Пресс, 2005. [cit. 2015-05-01]. Dostupné online: [<https://slovari.yandex.ru~книги/Символы%2C%20знаки%2C%20эмблемы/Собака/>]

vlastnosti jsou zakořeněny v kulturách mnohých národů, např. pro semitské a hinduistické kultury je *pes* typickým příkladem nečistého zvířete.

Kromě výčtu historických souvislostí symboliky slova *pes* se v závěru hesla se objevuje symbolika současná. *Pes* je nyní znakem bohatství a luxusu, viz tzv. „psíci do kabelky“. Na základě těchto poznatků lze vyvodit, že *pes* je symbolicky paradoxní: na jedné straně je spojován s vysokými hodnotami jako věrnost a oddanost, na straně druhé s nízkými charakteristikami jako zhýralost a nečistota. Ony nízké a negativní rysy jsou pravděpodobně důvodem toho, že se slovo *pes* často vyskytovalo jako nadávka a označení pro člověka nižšího stavu. V této souvislosti bylo užíváno zvláště ve středověku.⁹³

6. Kognitivní definice slova *psa*

K vytvoření pracovního jazykového obrazu byly využity pouze výkladové slovníky a fragmenty z frazeologie zahrnující zvolené slovo *pes*. Jsme nicméně schopni vytvořit si jasnou představu o tom, jak je skrze jazyk slovo ukotveno: V PSJČ je slovo *pes* prvotně vyloženo jako „domácí šelma chovaná člověkem k hlídání, k lovu“, čemuž odpovídají i definice dalších slovníků. Tyto významy však neodpovídají tomu, co nás nejspíš napadne jako první: *pes* je čtyřnohý domácí mazlíček a této laické definici odpovídá většina zahraničních novodobých výkladových slovníků, stejně tak tomu odpovídá i zakotvený obraz *psa* v běžném povědomí.

Dále vnímáme slovo *pes* podle připisovaných vlastností (věrnost, vzteklost, mlsnost), vztahu ke člověku (domácí mazlíček, pouliční/opuštěný *pes*), podle částí těla (oči, uši), ve spojení s dalším zvířetem (kočka, vlk, smečka *psů*) apod. *Psu* je připisováno mnoho vlastností, např. věrnost. O tom vypovídá množství frazémů, např.: „být věrný jako *pes*“. *Pes* je považován za nejlepšího přítele člověka. Mezi další připisované vlastnosti patří mlsnost (jako mlsný *pes*), vzteklost (byli na sebe jako dva *psi*), tvrdohlavost (zarputilý jako buldok) ad. Mimo to je *pes* spojován i s negativním významem, který sice převládal spíše v minulosti, kdy ostatně jiných konotací než negativních ani nenabýval. Lze se přesvědčit o tom, že slovo *pes* bylo přenesené pejorativní až vulgární označení pro člověka, viz výše uvedená slovníková hesla, kde se slovo *pes* objevuje jako nadávka.

Aplikujeme-li na tento jazykový obraz výše zmiňovanou teorii, zjistíme, že již dávno neodpovídá současnému vnímání slova *pes* i *psa* samotného. Jazyková sémantika prošla

---

⁹³ Srov. u NEDVĚDOVÉ, M. a kol.: *Slovo psohlavec ve starší české slovní zásobě* in Naše řeč, roč. 60. (1977), č. 2. [cit. 2015-05-01]. Dostupné online: [<http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=5970>].

změnami, které často nejsou reflektovány v základních slovnících daného jazyka – některé významy u takových skutečností přebývají, jiné potom chybí.

V první řadě je nutné říci, že *pes* už dávno vykročil ze stínu ochočené „šelmy chované k lovu“. V současnosti se *pes* ze svého postavení domácího mazlíčka dokonce dostává na post člena rodiny. Jeho další význam je také *pes* jako módní doplněk: skrze internet se do světa šíří nové a velmi přesné pojmenování „*pes* do kabelky“.

Podle diplomové práce Kláry Černé *Člověk a jeho pes, pes a jeho člověk* je *pes* využíván jako tzv. sociální facilitátor,⁹⁴ což se v posledních letech stalo jedním z hlavních prostředků reklamy.

V přeneseném slova smyslu můžeme *psa* označit za právoplatného člena společnosti – *psa* lze pojistit v pojišťovně, existují hotely pro *psy*, psí hřbitovy a dokonce i psí seznamky. Hana Prokšová se ve své práci *Pes v českém jazykovém obrazu světa* důkladně zabývala pojetím *psa* v současnosti. Po vzoru slovníkových hesel vyložila slovo *pes* následovně:⁹⁵

1. *Pes* – zvíře, která má status člena rodiny.
2. *Pes* – nejlepší přítel člověka.
3. *Pes* – aktivní zvíře, rádo si hraje.
4. *Pes* – zvíře spící v pelíšku, na gauči, v posteli.
5. *Pes* – jako pomocník postižených.

Mezi záporné vlastnosti byla zařazena např. nebezpečnost např. bojových plemen a znečišťování prostředí, tj. neuklizené exkrementy.

Tento oddíl práce samozřejmě nelze považovat za komplexní současný jazykový obraz světa *psa* v českém jazyce nastiňuje jen obrysy, kterými se při tvorbě JOS *psa* můžeme, ale také nemusíme, řídit.

Konceptem slova *pes* v ruštině se zabývala N. I. Marugina,⁹⁶ které jej jako zvíře popsala následovně: умное, верное, преданное животное, с острым нюхом и тонким слухом, лает, быстрая, выносливая, используется на охоте. Ve své stati zaznamenala i vztah mezi lexémy *собака-нѣс* z práce A. V. Medvědovové. Za klíčové považuje *собака*, a to nejen proto, že odráží nejen funkce spojené se zvířetem-*psem*, ale nese i vlastnosti, které na něj byly přeneseny za dlouhodobé soužití s člověkem. Marugina také uvádí, že slovo *собака* se mohlo vztahovat k domácímu zvířeti, které mělo svého majitele; *нѣс* se objevuje zejména jako zvíře toulavé. JOS slova *собака* u nositelů současného ruského jazyka představuje

⁹⁴ V tom významu, že člověk se zvířetem je považován za přístupnějšího.

⁹⁵ Srov. u PROKŠOVÉ, H.: *Pes v českém jazykovém obrazu světa*. Praha: FF UK, 2011. str. 82.

⁹⁶ МАРУГИНА, Н. И.: *Концепт собака как элемент русской языковой картины мира*. In Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2009. str. 11-30.

neměnného věrného přítele člověka, kterému jsou připisovány kvality jako věrnost, oddanost, skromnost.

Mnou navrhovaná kognitivní definice zvoleného slova, která je syntézou dat získaných z českých a ruských zdrojů, by vypadala následovně. Důraz jsem kladla především na změnu prvního významu:

1. *Pes* – domácí mazlíček a součást domácnosti („nejlepší přítel člověka“).
2. *Pes* – jako zvíře chované za účelem hlídání, pomoci postiženým, lovu.
3. *Pes* – jako módní trend (člen rodiny, prostředek zviditelnění, prostředek reklamy apod.).
4. *Pes* – přenesení významu jako označení krutého člověka.
5. *Pes* – jako součást jiných termínů (označení zvířat nepatřící mezi psovitě šelmy, označení hvězdných těles apod.).
6. *Pes* – jako nadávka.

7. Závěr

Jedním z hlavních záměrů této bakalářské práce bylo podat ucelený jazykový obraz slova *psa* tak, jak je zachycen v českých a ruských slovnících, frazeologii a případně i v korpusech. Na základě sebraných dat lze označit dané slovo za bázové pro oba jazyky, možná dokonce za jedno z univerzálií, které mají slovanské jazyky společné. Dalším cílem práce byla následná syntéza a potřebná modernizace jazykového obrazu *psa*.

Tematicky předložená analýza spadá do diskursu kognitivní lingvistiky. Teoretický základ tvořily především studie lublinské kognitivní školy, zvláště pak její pohled na JOS, tedy na to, jak běžný nositel přirozeného jazyka každého národa vybranou skutečností uchopuje, poznává, zařazuje atd., nejširšího hlediska „jak ve světě jsme“.⁹⁷

Kognitivisté se ve svých studiích často věnují zkoumání JOS. Jejich přístupy stojí na stejné úrovni jako přístup strukturní nebo pragmatický. Podle jejich teorií lze vysledovat to, jak se člověk svým jazykem vymezuje a jak se tato vymezení mění.

Změny, o kterých se zde zmiňuji, lze pozorovat i na předloženém vzorku. Vzorek sleduje ukotvení slova *pes*, nejprve z pohledu jeho původu. *Pes* i *něc* jsou slova všeslovanská a praslovanská a nesou v podstatě stejný význam, oproti nim je výraz *собака* pravděpodobně staro-iránského původu, ale to jej významově neodlišuje od jeho slovanských ekvivalentů. Z nastíněné situace lze vyvodit to, že na území Ruska existovala a existují dvě označení pro jedno zvíře. Odpověď na otázku, zda původ, případně rod, ovlivňuje to, co si pod daným

---

⁹⁷ VAŇKOVÁ, I. a kol.: *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005. s. 47.

výrazem představujeme, je negativní. Původ slova (případně rozlišný rod slovanské a íránské podoby) nemá na samotný význam žádný vliv.

Výkladové slovníky, české i ruské, se ve výčtu významů slova výrazně neliší. Slovník D. M. Ušakova jako jediný ze zvolených slovníků obsahoval poznámku, že výraz *něc* je v současnosti již považováno za zastaralý. Stat' N. I. Maruginy poté osvětluje, že výraz *coбaka* je chápán jako výraz v ruštině dominantní pro označení *psa*. Nejen proto, že nese všechny charakteristiky slova *něc*, ale protože pojme i rysy, které pod výrazem *něc* nenajdeme, případně běžný uživatel jazyka by je pod tento výraz nikdy nezařadil.

Pomocí frazeologie a slovníků symbolů jsem chtěla demonstrovat to, jaké vlastnosti a charakteristiky si se *psem* spojujeme. Ačkoliv se tento úkol mohl zdát na první pohled banální (*pes*, věrný jako *pes*), nebylo tomu tak. *Pes* je, nadneseně řečeno, symbolem paradoxu: na jedné straně věrný a oddaný průvodce; na druhé straně nečistý a nízký živel. Agresivní chudák a zároveň prašivý jedinec, ale také mistr svého oboru atd.

Při tvorbě vlastního jazykového obrazu slova jsem se řídila převážně principem kategorizace centrum – periferie. Také jsem kladla důraz na jazykový dynamismus, který se v JOS musí odrážet.

Pes je v současnosti prvotně čtyřnohý domácí mazlíček, součást lidské společnosti a mnohdy i náhražka za dítě. Zůstává naplněna i jeho původní funkce jako ochočeného zvířete určeného k lovu, hlídání (dobytka) apod. *Pes* je také součástí jiných sousloví a termínů. Přeneseně je užíván jako nadávka nebo označení krutého, hrubého člověka. V současnosti je tedy největší důraz kladen na to, že *pes* je věrný společník člověka. Tento trend pak podle mého názoru není příznačný pouze pro češtinu a ruštinu.

K plnému rozlišení nuancí mezi jazykovým obrazem *psa* v češtině a ruštině by bylo třeba přihlídnout k tomu, že JOS vybraného slova vyvozujeme ze všech kontextů, ve kterých je užito. Tato práce se zabírala pouze etymologickými a výkladovými slovníky, fragmentárně pak frazeologií. Proto navržený jazykový obraz nepovažuji za komplexní. Celkový JOS, kde by byly zahrnuty např. i umělecké či písňové texty by mohl ukázat, zda si běžný mluvčí ruského jazyka představí jiného *psa* než běžný mluvčí jazyka českého. Zahrnuty by samozřejmě měly být i cedule na dveřích (vrátkách) varující příchozí, že objekt je střežen *psy*. I tyto cedule a např. reklamní texty je nutno akcentovat při tvorbě komplexní kognitivní definice. V další práci by bylo možné se zaměřit na to, zda Rusové více akcentují velikost *psa* než Češi nebo naopak, nebo např. do jaké míry uchovávají vybrané dva jazyky lidovou antonymii *kočka – pes* apod. Tyto a obdobné otázky (nejen pro slovo *pes*) zůstávají otevřené pro další výzkum.

V části práce, která se věnuje analýze slovníkových hesel, jsem zařadila i několik specifických, českých i ruských, slovníků jako je *Толковой словарь иноязычных слов*, *Экономический словарь*, *Slovník nespisovné češtiny* nebo *Několik slangových slovníků*. Chtěla jsem poukázat na heterogenost jazykového obrazu, tj. na skutečnost, že jedno slovo s mnoha významy se objevuje v různých vrstvách jazyka.

Seznam použité literatury

- BECKER, U.: *Slovník symbolů*. Praha: Portál, 2007.
- BĚLIČ, J., KAMIŠ, A., KUČERA, K.: *Malý staročeský slovník*. Praha: SPN, 1977.
- ČERMÁK, F. a kol.: *Slovník české frazeologie a idiomatiky I-IV*. Praha: Leda 2009.
- ČERNÁ, K.: *Člověk a jeho pes, pes a jeho člověk*. Diplomová práce. Praha: FF UK, 2013.
- Encyklopedický slovník češtiny. Praha: NLN, 2008.
- FILIPEC, J. a kol.: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia, 2014.
- HAVRÁNEK, B. a kol. Ústavu pro jazyk český ČSAV: *Slovník spisovného jazyka českého I – VIII*. Praha: Academia, 1989.
- HOLUB, J. – LYER, S.: *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1978 (1992).
- HRUŠKOVÁ, L.: *Frazeologický obraz světa v češtině, ruštině a němčině*. Olomouc: Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, 2013.
- HUJER, O.; SMETÁNKA, E.; WEINGART, M.; Havránek, B.: *Příruční slovník jazyka českého I-IX*. Praha 1935-1957.
- JUNGMANN, J.: *Slovník česko-německý*. Praha: Academia, 1990.
- KOŘÍNEK, J. M.: K původu slov *ръсь in *Filologické listy*. 1931, roč. 58, č. 6, str. 427-436.
- LAKOFF, G. – JOHNSON, M.: JOHNSON, M.; LAKKOF, G.: *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host, 2002.
- LAKOFF, G.: *Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. London: The University of Chicago Press, 1987.
- LURKER, M.: *Slovník biblických obrazů a symbolů*. Praha: Vyšehrad, 1999.
- MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 1971 (1997).
- MOKIENKO, V; WURM, A.: *Česko-ruský frazeologický slovník*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2002.
- NEBESKÁ, I.: Kognitivní lingvistika in O. Uličný (ed.) *Přednášky z doktorandských dnů*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2006.
- PROKŠOVÁ, H.: *Pes v českém jazykovém obrazu světa*. Diplomová práce. Praha: FF UK, 2011.
- Příruční slovník jazyka českého*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1955-57.
- REJZEK, J.: *Český etymologický slovník*. Praha: Leda 2001.
- ŘÍMALOVÁ, Lucie (ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2004.

SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. (ed.) *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: FF UK, 2007.

Slovník české frazeologie a idiomatiky I–IV Praha: LEDA, 2009.

STĚPANOVÁ, L.: *Rusko-český frazeologický slovník*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2007.

ŠŤASTNÁ, L.: Opozice „člověk“ – „zvíře“ v jazyce. Příspěvek k českému jazykovému obrazu světa. Diplomová práce. Filozofická Fakulta. Univerzita Karlova. Praha: FF UK, 2014.

TRÁVNÍČEK, F.: *Slovník jazyka českého*. Praha: Slovanské nakladatelství, 1952.

VAŇKOVÁ, I.: *Lingvistika mysli a těla* in *Vesmír*. 2002/11, roč. 81, č. 62.

VAŇKOVÁ, I. a kol.: *Co na srdci to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005.

VAŇKOVÁ, I.: *Nádoba plná řeči*. Praha: Karolinum, 2007.

*

ЗАЛИЗНЯК, А. А.; ЛЕВОНТИНА, И. В.; ШМЕЛЕВ, А. Д.: *Ключевые идеи русской языковой картины мира*. Москва: Языки славянской культуры, 2005.

КУЗНЕЦОВ, С. А. (ред.): *Большой толковый словарь русского языка*. Санкт-Петербург: Норинт, 2003.

МАРУГИНА, Н. И.: *Концепт собака как элемент русской языковой картины мира*. In *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота, 2009. str. 11-30.

ОЖЕГОВ, С. И. (ред.): *Толковый словарь русского языка*. Москва: Русский язык, 1987.

УШАКОВ, Д. М. (ред.): *Толковый словарь русского языка*. Москва: Государственный институт Советская энциклопедия, 1940.

ФАСМЕР, М.: *Этимологический словарь русского языка*. Том 3. Москва: Прогресс, 1986.

ШАНСКИЙ, Н. М.: *Школьный этимологический словарь русского языка*. Происхождение слов. Москва: Дрофа, 2004.

Internetové zdroje:

NEDVĚDOVÁ, M. a kol.: *Slovo psohlavec ve starší české slovní zásobě* in *Naše řeč*, roč. 60. (1977), č. 2. [cit. 2015-05-01]. Dostupné online:

[<http://naserec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=5970>].

Vokabulář webový. Webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny. [cit. 2015-20-01].

Dostupné online: [<http://vokabular.ujc.cas.cz>]

*

АБРАМОВ, Н.: *Словарь русских синонимов и сходных по смыслу выражений*. Москва: Русские словари, 1999. [cit. 2015-05-01]. Dostupné online:

[<https://slovari.yandex.ru/~книги/Словарь%20синонимов/Собака/>].

КОРДОНСКИЙ, М.: *Словарь молодежного слэнга*. [cit. 2015-05-01]. Dostupný online:

[<http://teenslang.su/index.php?searchstr=%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%B0%D0%BA%D0%B0&slang=>]

КРЫСИН, Л. П.: *Толковой словарь иноязычных слов*. Москва: Эксмо, 2008. [cit. 2015-05-01]. Dostupné online: [<https://slovari.yandex.ru/~книги/Толковый%20словарь%20иноязычных%20слов/Дог/>].

Национальный корпус русского языка 2003-2015. [cit. 2015-05-01]. Dostupné online:

[<http://ruscorpora.ru/index.html>].

Словарь воровского жаргона. [cit. 2015-05-01]. Dostupné online: [<http://enc-dic.com/thief/Pes-4313.html>].

ТЕЛИЦЫН, В. Л. (ред.): *Энциклопедия символов, знаков, эмблем*. Москва: Локид-Пресс, 2005. [cit. 2015-05-01]. Dostupné online:

[<https://slovari.yandex.ru/~книги/Символы%2С%20знаки%2С%20эмблемы/Собака/>]

ТРЕССИДЕР, Д.: *Словарь символов*. Москва, 1999. [cit. 2015-05-01]. Dostupné online:

[<http://enc-dic.com/symbol/Sobaka-795.html>]

ШИРОНОСОВА В. С., Т И ВОРОНЦОВА, Т. И.: О некоторых особенностях языковой картины мира австралийской баллады in *Гуманитарный вектор.: Серия: Филология, востоковедение*. 2012, гоç. 32, № 4, s. 133-145. [cit. 2015-19-01]. Dostupné

z: [<http://cyberleninka.ru/article/n/onekotoryhosobennostyahyazykovoy-kartiny-mira-avstraliyskoy-ballady>]

Экономический словарь. [cit. 2015-05-01]. Dostupné online: [<http://enc-dic.com/economic/Sobaka-14503.html>].